

СЕОСКА ЗАЈЕДНИЦА И ПРОСТОР ИЗГУБЉЕНА ВЕЗА

Summary: The author's starting thesis in this study is that the correlation between rural area and village community goes beyond the understanding and concepts which regard area only as a resource in the economic sense, while the village community is seen as a producing agent in that relation. The author is of the opinion that the correlation between village community and area should be re-established on an autarkic level, which goes beyond the concepts of utilitarianism and consumerism. On the same note the author reckons that the processes which have devastated rural areas in the twentieth century have strong reverberations in present agrarian politics.

Key words: *village community, rural area, village, farmer, correlation, autarky, agrarian politics, reform.*

Сажетак: Аутор у овом раду полази од тезе да веза између руралног простора и сеоске заједнице надилази она схватања и концепте који простор схватају само као ресурс у привредно економском смислу, а сеоску заједницу само као производног актера у том односу. Аутор је мишљења да веза између сеоске заједнице и простора треба да се поново успостави на аутаркичном нивоу, који свакако надилази концепте утилитаризма и конзумизма. Исто тако аутор сматра да процеси који су у двадесетом вијеку девастирали рурална подручја и данас имају свој велики одјек у актуелној аграрној политици.

Кључне ријечи: *сеоска заједница, рурални простор, село, сељак, веза, аутаркичност, аграрна политика, реформа,*

¹ Магистар социолошких наука, запослен у Центру за социјални рад, Мркоњић Град као самостални стручни сарадник.

УВОД

Сеоску заједницу током двадесетог вијека захватили су процеси, који су прузроковали губитак традиционалних елемената сеоске заједнице. Под утицајем индустријализације и модернизације ломили су се и нестајали један за другим традиционални облици живота (од породичне задруге до обредно–религијских обичаја) временом су нестајале и функције, које су биле инкорпорирани у колективну свијест и праксу. Овај трансформацијски пут сеоске заједнице еволуирао је у један препознатљив начин живота на селу са урбаним и модерним елементима.

Међутим, ниједну форму сеоске заједнице не можемо да замислимо без простора као фундаменталног елемента на којем се одвија живот и који је у не тако далекој прошлости обухватао много више од окућнице и обрадивих површина уз пут. У ствари, некада препознатљив мозаик руралног простора са ораницама, пољима и воћњацима које омеђавају шуме и гајеви, све више губи слику сеоског крајолика и постаје простор „социјалног угра“, то јест запуштен простор пун кртичњака и дивљег грмља. На овом простору одавно су нестали шумски путеви и стазе, које је годинама трасирао сељак „задовољан својом аутаркијом“, а створени су „тракторски путеви“ експлоатације шумских и других ресурса. Рурални простор све више постаје полигон за разне пројекте развоја, који потпуно занемарују везу између сеоске заједнице и простора чија суштина није садржана у етно-еколошким представама руралног простора као „музеја на отвореном“, са сељаком као туристичким водичем и сеоском заједницом као туристичком агенцијом, него у синкретичкој вези између човјека и простора.

Важност ових простора свакако надилази концепт простора као ресурса у сврху економског искориштавања, тако да са ове временске, али свакако не и просторне дистанце јер се ради и о националном стратешком залеђу, можемо поставити питање: Каква је будућност нашег руралног простора, то јест да ли жртвујући „аутаркичност“² сеоске заједнице жртвујемо и простор?

Поље без сељака:

Иако су се процеси, који су дезинтегрисали рурални континуум, десили у другој половини двадесетог вијека, узрочно–последична веза

² Овдје под аутаркичношћу подразумевамо онај степен независности који је сеоској заједници потребан да би преживјела, без обзира на производно–потрошачку логику са којом се данас повезује пољопривредна производња на индивидуалном сељачком газдинству.

на поменутој релацији још увијек је толико јака да анализа и одговор на овај проблем морају да крену управо са тог полазишта. Наиме, у послијератном периоду, нарочито до 1953. године, село је било изложено веома јаком притиску нових аграрних мјера, које су спровођене по Закону о аграрној реформи и колонизацији из 1945. године. За свега осам година, успостављена је аграрна платформа која ће у наредним деценијама пресудно утицати на депопулацију и деаграризацију села, а самим тим и на тргање везе између сеоске заједнице и простора.

Да бисмо сагледали праве размјере напуштања руралног простора, то јест миграције на релацији село – град, овај проблем морамо сагледати у ширем друштвено-историјском оквиру па стога наводимо податке о миграционим кретањима сеоског становништва на подручју тадашње државе Југославије. Током аграрне реформе и колонизације у периоду 1945–1953 овим процесима било је обухваћено око 65000 домаћинстава на подручју ФНРЈ.³ Овај податак говори нам о застрашујућим размјерама расељавања сељачког становништва са подручја Крајине, Лике, Баније, Кордуна, Херцеговине и Црне Горе., а према Танић. Ж: „У периоду од 1946. до 1960. године 4,2 милиона, а у периоду 1961–1971. године 3,4 милиона Југославена нашло се у миграционим токовима. У оба периода сељаштво је било најбројније у процесу мењања простора и у насељавању индустријских и градских зона: 22% сеоских житеља у 1961. години односно 30% у 1971. години мењало је своја пребивалишта. Односно, од 1946–1960. године 2,9 милиона и од 1961–71. године 2,2 милиона лица досељавало се из сеоских подручја.“⁴

Поред Закона о аграрној реформи из 1945. године, веома важну улогу у спровеђењу аграрне реформе имала је и уредба о сељачким радним задругама из 1954. године.⁵ Суштина ове уредбе полазила је од тога да се преко земљорадничког задругарства обезбиједи преображај пољопривреде и села, подруштвљавањем земљишних посједа, који ће током седамдесетих година, постати основа за стварање нових агроиндустријских комплекса.⁶ Према Младену Стојанову: „Сви циљеви које је социјалистичка револуција поставила сажимали су се такође у општи циљ – укидање сељаштва као друштвене групе и слоја прива-

³ Граховач, П.: *20 година аграрне реформе у Југославији*, Економика пољопривреде 3, 1966. година, стр. 186–202., преузето из: Симоновић, Д.: *Социјалистичко-самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1979. година., стр. 66.

⁴ Танић, Ж.: *Сељаци на европским раскрсницама*, Институт друштвених наука центар за социолошка истраживања, Београд, 1974. година, стр. 9.

⁵ Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, *op. cit.*, стр. 68.

⁶ Исто, стр. 171.

тних власника.“⁷ Ово наравно не значи, како наводи Стојанов, нестанак пољопривредне производње, него укидање једног историјског начина пољопривредне производње и једног типа друштвених односа, то јест сељачко друштво, које је проглашено историјски преживјелим.⁸

Убрзо након оснивања, задруге су већ почетком педесетих година запале у велику кризу и додатно осиромашиле већ девастирану пољопривреду. Разлог за овакво брзо пропадање сељачких земљорадничких задруга проналазимо у административно-централистичком начину управљања и планском – обавезном откупу пољопривредних производа.⁹

Репресивне мјере, које су провођене према оним сељацима који нису гајили симпатије према оваквом виду земљорадничког удруживања, нису биле покренуте само од стране појединаца из повјереништава за пољопривреду. Овај вид пријетње и застрашивања био је законски одобрен и регулисан чланом 112 Закона о земљорадничким задругама од 6. јуна 1949. године, према којем „ко, као члан задруге у циљу разарања задруге омета рад задруге, подрива у њој ред или организацију рада или на други начин ради на уштрб задруге, казниће се поправним радом или лишењем слободе. Ако је дјело проузроковало теже последице, учинилац ће се казнити лишењем слободе са принудним радом и конфискацијом имовине“.¹⁰

Репресивним наметањем аграрних рјешења српско село у наредним декадама биће изложено „насиљу кидана континуитета развоја села“¹¹, које ће довести до потпуног опустошења појединих подручја. Да су циљеви аграрне реформе били идеалистичког карактера, са циљем да се потпуно промијени структура индивидуалног сеоског домаћинства, потврђују и дискусије које су вођене на пленуму Главног задружног савеза ФНРЈ из 1956. године, а које је изнио Едвард Кардељ у свом дјелу: „Проблеми наше социјалистичке изградње“. Наиме, у поменутој дискусији, Кардељ износи главне принципе задругарства и развоја пољопривреде на социјалистичким основама, при чему посебно издваја и наглашава промјене у структури индивидуалног сељачког газдинства. Индивидуално сељачко газдинство, према Кардељевој мишљењу, треба се везати директно за социјалистички сектор пољоприв-

⁷ Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, Матица српска, Београд, 2004. година, стр. 256.

⁸ Исто, стр. 256.

⁹ Божић, Љ.: *Аграрна политика са основама земљорадничког задругарства*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1960. година, стр. 282.

¹⁰ Закон о земљорадничким задругама из 1949. године, преузето из: Васо, Г.: *Задругарство и његови задаци у изградњи социјализма*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1951. година, стр. 82.

¹¹ Ливада, С.: *Насиље руралног дисконтинуитета руралног развоја у нас*, Зборник Матице српске 90, Нови Сад, 1991. година, стр. 35.

вредне производње и тиме промијенити своју дотадашњу структуру и интересе.¹² Посљедице овакве политике биле су уочљиве већ у периоду од 1953. до 1961, у ствари, током шездесетих година, због форсиране индустријализације, наставиће се тренд раста запослености пољопривредног становништва у дјелатностима ван пољопривреде, што потврђују и подаци за становништво по врстама дјелатности, из упоредних пописа за 1961. и 1971. годину. Развој индустрије, поред тога што је довео до већих миграција активног пољопривредног становништва, на релацији село – град, директно ће утицати и на смањење броја мушкараца у пољопривреди, јер „миграција је у нас најпре захватила мушко становништво, које је било први талас миграције“¹³. Упоредо са смањивањем броја мушкараца у пољопривредној дјелатности растао је број жена у пољопривреди, што нам потврђују и подаци из табеле Статистичког билтена из 1960. године.¹⁴

Становништво према полу на индивидуалним пољопривредним газдинствима

СФРЈ Вели. поседа	Мушко			Женско				
	станов. 1960	%	станов. 1960	%	станов. 1969	%		
Укупно	6,132.821	48,7	6,457.272	51,3	5,952.359	49,7	6,036.091	50,3
До 2 ха	1,728.906	47,9	1,882.155	52,1	2,021.500	49,0	2,104.714	51,0
2–5 ха	2,232.020	48,9	2,343.574	51,1	2,104.977	49,8	2,125.454	50,2
5–8 ха	1,154.205	49,3	1,188.986	50,7	1,006.451	50,3	996.183	49,7
8–10 ха	418.002	49,5	426.686	50,5	368.767	50,5	361.262	49,5

Извор: СЗС, Попис индивидуалних пољопривредних газдинстава 1960, књига II, Статистички билтен 720

Повећање удјела женског становништва на пољопривредним домаћинствима одразило се и на радну виталност села, јер због тешких физичких послова учинак женске радне снаге у односу на мушку радну снагу знатно је мањи, нарочито ако се узму у обзир и кућни послови које је жена требало да обави. Ова појава током провођења аграрне реформе одређена је као: „Проблем феминизације пољопривреде и девитализације села“¹⁵.

¹² Кардељ, Е.: *Неки проблеми социјалистичке политике на селу*, НП „ГЛАС“, Бања Лука, 1967. година, стр. 84–94.

¹³ Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, оп. cit., стр. 103.

¹⁴ Попис индивидуалних пољопривредних газдинстава 1960, књига II, Статистички билтен 720, преузето из: Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, оп. cit., стр. 104.

¹⁵ Исто, стр. 103.

Henri Mendras ову појаву објашњава на сљедећи начин: „У првом раздобљу руралног егзодуса на рад одлазе мушкарци, у сезонску или дефинитивну миграцију. Жене за одлазак немају разлога, јер изван села не налазе посла. Оне остају уклопљене у социјални и породични живот села, који врло тешко могу избјећи. Међутим, од дана када је покрет руралног егзодуса довољно узнатредовао, жене одлазе брже и у већем броју, јер су том тренутку мушкарци више везани за своје занимање и за господарство, а жене више привлаче терцијарна занимања у градовима.“¹⁶

Наведене промјене у полној структури активног пољопривредног становништва у наредним декадама проузроковаће озбиљне посљедице и у старосној структури села, које ће проузроковати нагли пад наталитета, што ће довести до сенилизације и депопулације сеоских подручја.

Трансфер сељака у раднике—губитак виталности сеоске заједнице:

Почетком шездесетих година долази до већег миграционог кретања становништва у потрази за послом на релацији село – град. Осим нагле индустријализације на ову појаву, као што смо већ истакли, пресудно је утицала и величина посједа сеоског домаћинства, који се у просјеку кретао од 1 до 2 хектара.¹⁷ Овако уситњени земљишни посједи довели су до појаве аграрне пренасељености, тако да сељачке породице нису могле да обезбиједу довољно прихода по члану породице. Према мишљењу Ђорђа Б. Милованчевића: „Бекство са села, из пољопривредне производње, захвата првенствено оне који немају своје земље или је имају тако мало да им је даљи опстанак као пољопривредних произвођача постао немогућ.“¹⁸

Неравнојеран однос између величине посједа и броја активног пољопривредног становништва довео је до даљег раста запослених у индустрији и рудаству, као и у услужним дјелатностима.

Запослење сељачког становништва у градовима имало је великог утицаја на мијењање услова живота на селу и на појаву сељака –

¹⁶ Mendras, H.: *Сељачка друштва*, Глобус, Загреб, 1986. година, стр. 206.

¹⁷ Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва и станова 1971, Становништво и домаћинства по општинама (упоредни подаци 1961. и 1971), Домаћинства према величини посједа и извору прихода, попис 1971*, Сарајево, фебруара 1973. година, стр. 166–167.

¹⁸ Милованчевић, Ђ.: *Село и град у епоси капитализма*, Задружна књига, Београд, 1961. година, стр. 106.

радника, што је довело до формирања мјешовитих домаћинстава. О сељацима радницима др Гордана Вуксановић износи сљедеће мишљење: „Мешовито домаћинство је, према томе, последица запошљавања појединих чланова пољопривредног домаћинства у непољопривредним дјелатностима. Развој друштвене поделе рада након ослобађања указује на материјалне основе прелаза пољопривредног становништва у непољопривредно. Форсирана индустријализација, а с њом и урбанизација, заснована на акумулацији из пољопривреде и подстицана паролама 'сви у град', принудила је и оне који то не желе да напусте посед.“¹⁹ Иначе појава сељака – радника карактеристична је за индустријске земље 19. вијека, у којима је већ у то вријеме до дисперзије индустрије у сеоска подручја.²⁰

Утицај мјешовитих домаћинстава на структуру активног пољопривредног становништва био је веома значајан, јер су запослени чланови ових домаћинстава својим приходима надмашили она пољопривредна домаћинства која су своје приходе остваривали само на основу рада у пољопривредној дјелатности. „Двострукост прихода увећава куповну моћ мешовитих домаћинстава, а самим тим и целог подручја. Како је ово становништво стамбено обезбеђено, а с обзиром на исхрану добрим делом усмерено на сопствену производњу, знатан део прихода може да одвоји за куповину индустријске робе.“²¹

Повећање прихода на пољопривредним домаћинствима одразило се и на смањење активног пољопривредног становништва у одређеним добним категоријама, нарочито у добној категорији од 25 до 35 година, што потврђују и подаци пописа из 1971. године.²² Поред повећања стандарда „мешовита домаћинства показала су се као веома значајна за 'урбанизацију сеоског начина живота', то јест преко њих, односно запослених чланова, продиру елементи градског стандарда, начина рада и опхођења, моде, вредновања итд.“²³

Сељаци – радници имали су и велику улогу у организовању сеоског живота у друштвено-политичком смислу. Често су бирали „испред села“ у мјесне савјете, како би код општинских власти тражили

¹⁹ Вуксановић, Г. и Томић, Д.: *Мешовита домаћинства – газдинства: будућност? сеоских насеља*, Зборник Матице српске за друштвене науке 101, Нови Сад, 1996. година, стр. 179–80.

²⁰ Mendras, H.: *Сељачка друштва – Елементи за једну теорију сељаштва*, op. cit., стр. 197–202.

²¹ Вуксановић, Г. и Томић, Д.: *Мешовита домаћинства – газдинства: будућност? сеоских насеља*, op. cit., стр. 184.

²² Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва и станова 1971, Пољопривредно становништво по активности, старости и полу, попис 1961–1971*, Сарајево, фебруар 1973. година., стр. 154–155.

²³ Вуксановић, Г. и Томић, Д.: *Мешовита домаћинства – газдинства: будућност? сеоских насеља*, op. cit., стр. 184.

рјешење за проблеме на селу. Управо током шездесетих и почетком седамдесетих година долази до великих промјена у инфраструктури села и начину становања. У овом периоду куће су грађене од чврстог материјала са купатилом и кухињом; у село, поред електрификације, код ових породица „стигли“ су и први телевизори итд.

Поред тога што су шездесетих година сеоска домаћинства још увијек сачињавале бројне породице, почетком седамдесетих виталност села почиње да слаби. У подацима о старосној структури становништва из пописа 1971. године проналазимо прве радикалније знакове смањења наталитета и повећања броја старог становништва. Смањење наталитета и броја младих до петнаест година има своју посљедицу у промјенама које су задесиле село током шездесетих година. Недостатак времена због двострукости занимања, већи новчани издаци ради школовања дјецe и модернији начин живота утицали су да се наталитет почетком седамдесетих нагло смањи. У категорији од 15 до 19 година долази до повећања становништва у 1971. години и он се јавља у доброј скупини која је рођена током педестих година, када је наталитет био много већи. Док се у добним скупинама од 20 до 30 година број становника умањило, јер ова категорија чини највиталнији дио становништва, који је ради запослења или школовања промијенио мјесто пребивалишта. У категорији од 35 до 65 година присутан је пораст становништва, то јест овдје видимо прве индикације старења становништва.²⁴

Промјене у старосној структури домаћинства почињу да трансформишу облик и функцију сеоске породице претварајући је у нуклеарну породицу²⁵, што ће проузроковати низ посљедица на економску и виталну снагу сеоског домаћинства у будућности. На основу наведених података, почетак седамдестих година двадесетог вијека можемо означити као почетак трансформације села кроз рурални и аграрни егзодус.

Прекретница у којој се нашло село седамдесетих година усмјериће токове развоја у трансформацију, која не подразумијева обнову и очување села као историјске категорије. Село у периоду од двадесет година доживјеће скоро потпуни преображај, у демографском, аграрном и културном смислу.

²⁴ Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва и станова 1971, Пољопривредно становништво по активности, старости и полу, попис 1961. и 1971*, op. cit., стр. 154–155.

²⁵ Видјети: *Социолошки лексикон*, “Савремена администрација”, Београд, 1982. година, стр. 472.

Покретљивост пољопривредног становништва у селима, која је проузрокована недостатком посла на пољопривредном домаћинству, посљедицама аграрне реформе и продора градске културе, као што смо већ истакли у претходним анализама, била је и дио опште друштвене покретљивости, као код сваког структурираног друштва.²⁶

Једна од главних посљедица миграција сеоског становништва током седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека била је стрмоглаво смањење броја укупно активног пољопривредног становништва.²⁷

Масовно напуштање пољопривреде, као основне или споредне дјелатности, енормно је умањило економске изгледе за развој и опстанак индивидуалног породичног домаћинства. Појава савременијих пољопривредних машина омогућила је лакшу обраду земље, али уједно је проузроковала и „вишак“ времена, посебно за млађе чланове породице на домаћинству, то јест појаву доколице. „Тај несклад између радне оптерећености сеоске младежи пословима у домаћинству и на господарству те њихова учешћа у одлучивању о тим пословима, једна је од темељних карактеристика обитељског положаја сеоске омладине и један од облика депривираниости младих у оквиру њихове властите обитељи, односно домаћинства.“²⁸ Економска снага и виталност једног домаћинства није више вреднована само бројем радно способних у том домаћинству, него снагом трактора и других пољопривредних машина, радна снага већег броја чланова није више била потребна. „Са сељачким поседом ограниченим на 10 хектара продор машинизације и хемизације је нужно водио укидању сељака. Чисто сељачко газдинство није оно које живи само од рада у пољопривреди, него оно које живи од пуне запослености на сопственом поседу.“²⁹

Економски опстанак сеоског домаћинства није могао само да се одржава употребом савремених агротехничких средстава, јер „сељачко газдинство се не репродукује као друге врсте производних организација и предузећа. У њему се до радне снаге не долази конкурсом него рађањем“.³⁰

Наталитет је у овом случају, наравно, веома битан, али без обзира на којем се нивоу он налазио, опстанак сеоског домаћинства зависи-

²⁶ Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, оп. cit., стр. 349.

²⁷ Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Становништво и домаћинства, упоредни подаци 1971. и 1981. за општине*, Сарајево, новембар 1982. године, стр. 116.

²⁸ Дилић, Е., Фирст, Р. и Супек, Р.: *Сеоска омладина данас*, Центар за социологију села, града и простора свеучилишта у Загребу, Загреб, 1977. година, стр. 68.

²⁹ Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, оп. cit., стр. 260.

³⁰ Исто, стр. 260.

ће искључиво од воље младог насљедника тог истог домаћинства, то јест да ли жели да остане на њему.³¹ Слабо опредјељење сеоске омладине за останак на селу, поред лоших економских услова, можемо приписати и социокултурним утицајима, којим је сеоска омладина била све више изложена. Традиционално васпитање све је више уступало мјесто новим културним и одгојним вриједностима, које су биле неодољиве за сеоску омладину. Утицај телевизије, штампе, модерне одјеће (појава џинса), школе итд., било је главно „погоснско гориво“ за омладину која је напуштала село. Посебно је битно истаћи улогу школовања у процесу миграција сеоског становништва, јер су се млади током школовања усмјеравали у непољопривредна занимања. У прилог овој констатацији наводимо и резултате из анкете, која је обухватала 2% ученика осмих разреда, школске 1963/64. године у Југославији, а коју је навео др Стипе Шувар у свом дјелу „Између засеока и мегалополиса“: „Од 568 ученика који су анкетирани у сеоским школама на подручју Босне и Херцеговине само двојица желе бити земљорадници, док их се 72 није определијело, односно изјавило је да о својој будућој професији није размишљало, 293 или 51,6% свих ученика жели наставити школовање, док их 185 или 32,6% желе учити неки занат. Само њих 10 желе се одмах запослити у подузећу, а 6 на пољопривредном добру или у задрузи.“³²

Без обзира на могућност запослења у непољопривредним занимањима, у периодима недостатка нових радних мјеста, миграциони токови на релацији село – град нису слабили. „У 1971. год. било је око 40% Југословена, који су до сада трајно променили места свог боравка. А то су у 60% случајева били они који су се досељавали из сеоских насеља: 5,4 милиона становништва пописаног 1971. год. доселило се из сеоских насеља.“³³

Узроци који су довели до промјена у социјално-аграрној структури села свој нимало блажи утицај имали су на културу села и трансформацију сељачке породице. Нови културни садржаји пристизали су на село различитим путевима. Мигранти који су напустили сеоску средину, најчешће због запослења или школовања, самим тим нису трајно прекинули односе са својом породицом или рођацима на селу. Они су својим редовним контактима са изворном сеоском средином из које су отишли преносили „индустријско-урбане“ садржаје.³⁴ Запосле-

³¹ Исто, стр. 260.

³² Шувар, С.: *Између засеока и мегалополиса*, Центар за социологију села института за друштвена истраживања свеучилишта у Загребу, Загреб, 1973. година, стр. 74.

³³ Танић, Ж.: *Сељаци на европским раскрсницама*, op. cit., стр. 13.

³⁴ Исто, стр. 109.

ни чланови из мјешовитих домаћинстава свакодневно путујући на релацији село – град „успоставили“ су културну комуникацију између села и града, тако да је урбани начин живота и понашања био све пожељнији и у сеоским породицама. Укључивање и прихватање елемената урбане културе огледало се и у промјенама које су захватиле и сеоска насеља. „Преображај старе у нову агломерацијску мрежу огледа се у ширењу великих урбаних инфраструктурних система у сеоска подручја, као што су нпр. електрификација, модерна саобраћајна мрежа, водовод и канализација.“³⁵ Просторни размјештај сеоских насеља мијењао се под овим утицајем. Куће и нова насеља „ницали“ су поред саобраћајница. У позадини ових нових сеоских насеља, најчешће на околним брдима, видљива су стара напуштена домаћинства често истих оних власника који су сада своје куће изградили поред путева. Нови положај ових насеља допринио је и већој урбанизацији, израженој кроз асфалтирање путева и инсталирање телефонске мреже у овим селима. Чињеница је да се у овим селима, становништво највише задржало, у односу на села чија инфраструктура није садржавала ове урбане елементе. „Међу тим иновативним елементима посебно су значајна средства масовног информирања (радио и телевизија), која су одиграла значјну улогу у потискивању усмене народне културе; такође су важни и електрични апарати који су битно измијенили рад у сеоској кући.“³⁶ Наравно, иновативно-техничке елементе који су продрли у културу села не можемо посматрати само као негативне. Они су поред негативних утицаја, који су се манифестовали у губљењу традиционалних вриједности, садржаних у народном фолклору и обичајима, садржавали и позитивна својства која су допринијела побољшању квалитета живота у односу на претходни начин живљења и становања. Ове промјене нарочито су биле изражене у прихватању нових хигијенских навика и уређењу животног простора око куће (дворишта). С обзиром на то да су промјене које су се десиле у српској сеоској култури, најоучљивије, када су у питању куће и њихово опремање, као и промјене у начину одјевања.³⁷ Даља издиферентираности начина становања, опремање сеоских кућа намјештајем и електричним апаратима постала је приоритет у односу на улагање у опремање домаћинства са пољопривредним алатима. Индустијски производи постали су доступнији и много исплативији од традиционално израђених предмета. „Наиме, умјесто сваштарског пољопривредника, који је обављао читав низ послова, сада се по-

³⁵ Исто, стр. 164.

³⁶ Исто, стр. 165.

³⁷ Халперн М. Џ.: *Српско село – друштвене и културне промене у сеоској заједници 1952–1987*, Српски генаолошки центар, Београд, 2006. година., стр. 105–127.

јављују професионални обављачи свакога од тих послова...³⁸ Опредјељење пољопривредника на производњу само једног примарног производа, то јест на професионалну оријентацију у производњи, проузроковало је нестанак цијелог сета „успутних“ занимања, која су била испољена кроз разне занате.³⁹ Израда предмета од дрвета, који су кориштени у пољским радовима, замијенили су пластика и метални алати, а природни материјали од вуне, који су кориштени за израду одјевних предмета, увелико су замјењивани синтетичким материјалима.

Миграције седамдесетих и осамдесетих година, за разлику од шездесетих, попримају екстерни карактер. Напуштању села у великој мјери допринио је и одлазак на привремени рад у иностранство. Први одласци сељачког становништва на привремени рад у иностранство, у већини случајева, били су „резервисани“ за мушко становништво док су њихове породице остајале на селу (повећање жена у пољопривреди). Економски статус ових домаћинстава нагло се побољшао у односу на домаћинства чији су извори прихода зависили искључиво од рада у пољопривреди.

Извори прихода, који су пристизали из иностранства за ова сеоска домаћинства, значили су бољу агротехничку опремљеност и могућност изградње бољих кућа, као и пратећих пољопривредних објеката. „Гастарбајтерска“ домаћинства осамдесетих година поставила су „нове стандарде“ у начину становања, обраде земље и куповне моћи, у односу на чисто пољопривредна или домаћинства сељака радника. Разлике у економској моћи између ових домаћинстава нарочито су била изражене у оним селима, гдје је број „гастарбајтерских“ домаћинстава чинио скоро 50%, а негдје је и премашивао тај број од укупног броја домаћинстава тог села.⁴⁰ Ове разлике дјеловале су „дестимулативно“ на младо сеоско становништво у погледу даљег останка на селу, јер жеља да се стекне бољи иметак и побољша лични друштвени положај неким од занимања, сада је још више „оправдавала“ жељу за одласком. Према истраживањима др Ж. Танића, масован одлазак на привремени рад у иностранство није био само карактеристика многочланих породица, ради вишка радне снаге, или породица из пасивнијих крајева, одлазак је био подједнако заступљен и код породица са мањим бројем чланова.⁴¹ У породицама чији су приходи пристизали из иностранства повећавао се и број издржаваних чланова домаћинства. Према подацима из попи-

³⁸ Исто, стр. 162.

³⁹ Ђорђевић, Т.: *Наши народни живот*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1930. година, стр. 44–59.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Танић, Ж.: *Сељаци на европским раскрсницама*, op. cit., стр. 21.

са становништва 1981. године, тај број је за подручје М. Града износио 2972 издржавана лица. Упоредо са овим бројем повећавао се и број чланова код ових домаћинстава који су отишли на рад у иностранство. Важно је истаћи да се и поред повећања стандарда и агротехничке опремљености, дјеца из ових породица нису одлучивала за останак на домаћинству, него су исто тако напуштала село.

Миграције од 1971. до 1991. године довеле су до озбиљног поремећаја у старосној структури сеоске заједнице, што је проузроковало озбиљан пад наталитета и довело до старења становништва.⁴² Умањењем броја становника у највиталнијој категорији становништва од 19 до 35 година, снага сеоског домаћинства била је усмјерена на старије чланове, због чега је процес деаграризације током седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека био веома интензиван. Упоредо са одласком младих са села повећавао се и број лица са личним приходима, који су своје изворе прихода обезбјеђивали у ванпољопривредним дјелатностима напуштајући пољопривредно имање у потпуности. Крајње консеквенце масовног напуштања руралних подручја резултирале су сенилизацијом руралних подручја и појавом старачких и самачких домаћинстава.

Умјесто закључка:

Извјесно је да досадашња аграрна политика, као ни други приступи сеоској заједници и простору нису придавали значај научним идејама о аграру и селу, а развој села се углавном посматрао стереотипно, то јест само кроз резултате приноса у пољопривреди док су други фактори битни за развој села били неоправдано занемарени.⁴³ Криза у којој се нашла сеоска заједница и село рјешавала се парцијалним мјерама аграрне политике, које су биле усмјерене на машинизацију и хемизацију пољопривредне производње, док се село углавном доживљавало инфериорно у односу на град, јер је интересовање за село и пољопривреду потицало из потребе за храном и другим пољопривредним производима.⁴⁴ Овај негативан однос на релацији град – село није нов, али је нарочито потенциран у другој половини двадесетог вијека, прво кроз оснивање земљорадничких задруга, а затим у периоду индустријализа-

⁴² Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине: *Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991, Становништво (упоредни подаци)*, Статистички билтен 265, Сарајево, април 1998. године, стр. 40–41.

⁴³ Видјети, Исто: стр. 117–121.

⁴⁴ Видјети, Исто, стр 118–119.

ције када је сваки вид државног интервенционизма имао за циљ да урбанизује сељачке масе и да их из пољопривреде пресели у индустрију и смјести у градове или на прилазе градова.⁴⁵ „Аграрне идеје су носиле печат супериорности града, а пракса је водила рачуна о потребама и интересима села у оној мјери која је била у интересу грађана. У тим односима село није могло да се оствари као субјекат и партнер, него је остало објекат туђе аграрне свести и праксе.“⁴⁶

Пракса „помоћи“ селу није се промијенила ни након завршетка грађанског рата у Босни и Херцеговини, тако да се наставило са старим и превазиђеним моделима, који се и даље темеље на парцијалном, а не на цјеловитом приступу руралном простору.

Извјесно је да је важност пољопривреде у оквиру индивидуалног сељачког газдинства од непроцјењивог значаја за поновно успостављање непосредног односа између сеоске заједнице и простора. Квалитет овог, за многе превазиђеног, облика пољопривреде је немјерљив у односу на концепт пољопривреде који само вреднује квантитет производње. Будућност руралног простора увелико зависи од квалитета интеракције између сеоске заједнице и простора, а чије је везивно ткиво управо аутаркичност, која је у последњим деценијама изгубљена.

Уз све речено, јасно је да би се Аграрна политика требала да залаже за рурални простор, прије свега, као животни простор, који обезбјеђује стабилност на унутрашњем нивоу, јер 95% процента територије Републике Српске спада у рурална подручја.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Божић, Љ.: *Аграрна политика са основама земљорадничког задругарства*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1960.
2. Вуксановић, Г., Томић, Д.: *Мешовита домаћинства-газдинства: будућност? сеоских насеља*, Зборник матице српске за друштвене науке 101, Нови Сад 1996.
3. Гајић, В.: *Задругарство и његови задаци у изградњи социјализма*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1951.
4. Дилић, Е., Фирст, Р. и Супек, Р.: *Сеоска омладина данас*, Центар за социологију села, града и простора свеучилишта у Загребу, Загреб 1977.

⁴⁵ Шувар, С.: *Село у транзицији*, Оригинални научни рад, УДК 316.334.55, Ниш, 2004. година., стр. 171.

⁴⁶ Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, op.cit., стр. 120.

5. Кардељ, Е.: *Неки проблеми социјалистичке политике на селу-и-забрани чланци*, НП „Глас“, Бања Лука, 1967.
6. Ливада, С.: *Насиље руралног дисконтинуитета руралног развоја у нас*, Зборник матице српске за друштвене науке 90, Нови Сад, 1991.
7. Милованчевић, Ђ.: *Село и град*, Задружна књига, Београд-1961.
8. Мендрас, Х.: *Селачка друштва*, ЧПД Дело, Загреб 1986.
9. Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна администрација*, Београд, 1979.
10. Стојанов, М.: *Социологија соских колектива*, Матица српска-Завод за социологију развоја села, Београд, 2004.
11. Танић, Ж.: *Селаци на европским раскрсницама*, Институт друштвених наука центар за социолошка истраживања, Београд, 1974.
12. Халперн, Ц.: *Српско село-Друштвене и културне промене у сеоској заједници 1952-1987*, Српски генаолошки центар, Београд, 2006.
13. Шувар, С.: *Село у транзицији, Оригиналан научни рад*, УДК: 316.334.55., Ниш, 2004.
14. Попис становништва и станова 1971. године у СР Босни и Херцеговини, *Становништво и домаћинства по општинама (упоредни подаци 1961. И 1971.)*, Сарајево, 1973.
15. Попис становништва, домаћинства и станова 1981. Године СР Босна и Херцеговина, *упоредни подаци 1971. И 1981. Година за општине*, Сарајево, 1982.
16. Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. година, Федерација Босне и Херцеговине, *Домаћинства по насељеним мјестима, Статистички билтен 272*, Сарајево, 1998.